

Петровић Далибор*

Положај Српске Православне Цркве од XIX вијека до Првог свјетског рата

Резиме. Реформски подухвати који су захватили свијет и који су преиспитивали наслијеђене друштвене односе током XIX вијека неповратно су обиљежили сам почетак XX вијека. Услови за живот су се радикално измијенили. Због тога је, поред низа других фактора, дошло и до преиспитивања положаја Српске Православне Цркве у политичким системима прије Првог свјетског рата. С једне стране, то је за резултат имало интензивирање националних или вјерских тежњи за промјеном статуса и положаја у друштвеним, социјалним и политичким структурама у државним система у којима су Срби силом прилика живјели. С друге стране, још снажније се почело са реализацијом постигнутих резултата у борби за остваривање праведнијег и хуманијег људског друштва. Самим тим су рјешења до којих се дошло значајно утицала на мјесто и положај православља у новонасталим државама и друштвеним уређењима послије Првог свјетског рата у Европи. Ово је, прије свега, било актуелно међу радничким структурама СССР и краљевине СХС послије завршетка Првог свјетског рата.

Кључне ријечи: православље, Српска Црква, Први свјетски рат, Русија, Аустро-Угарска царевина, Отоманска империја.

Увод

Први свјетски рат је, у неку руку, био ако не неизбјежан, а оно свакако рат у којем су многи политички и национални покрети, на свјетском нивоу, видјели могућност суштинске прекомпозиције постојећих друштвених односа и норми. Са ове дистанце, чини нам се да су судионици Првог свјетског рата, бар већина њих, имали превелика очекивања због којих су и тако истрајано и безобзирно у њему и учествовали. У тим превирањима ни православни вјерници и Помјесне православне цркве нису се могли држати по страни зато што су се често налазили у самом центру збивања. Промјене које су вртоглавом брзином наилазиле и сустизале једна другу у великој мјери су одређивале праваце политичког и вјерског дјеловања православних вјерника и развој Православља у околностима које су се вртоглавом брзином мијењале. Стари начин вршења власти и, на основу тога, успостављени друштвени односи у Русији, Аустро-Угарској и Отоманској империји како из перспективе Православне Цркве тако и из перспективе других друштвених чинилаца, морали су претрпјети значајне промје-

* Православни богословски факултет Светог Василија Острошког Универзитета у Источном Сарајеву, Фоча; aluka72@teol.net

не. У расплету ових компликованих односа и утицаја и српски народ и његова Црква, раздијељен између неколико супротстављених држава и засебних црквених цјелина, тражио је рјешење своје вишевјековне борбе за националну и вјерску слободу.

Преламање свјетске политике на рјешавање српског национално-вјерског питања

На почетку морамо нагласити да је стицајем околности Руска империја током читавог XIX и почетком XX вијека одсудно утицала на рјешавање националних и вјерских питања у српском народу. Међутим, саме прилике у Русији тог периода су упућивале на недовољну усредсређеност царских власти на рјешавање нагомиланих питања која су значајно оптерећивала свакодневни живот империје. Познато је да су примјетне замјерке из црквених кругова упућиване свјетовној власти због њеног превеликог уплитања и контролисања рада црквених органа. Ове замјерке односиле су се и на чињеницу да се царска власт никако није жељела одрећи непосредног утицаја на управљачку структуру саме патријаршије. Међутим, то ни у ком случају није била особеност царистичког периода вршења власти у Русији. Тадашње политичке структуре су грчевито чувале остварена политичка права којима су вјерске структуре својих поданика држале у непосредној зависности. Поменућемо само два примјера те зависности која је испољавана у два различита државна система као што су Аустро-Угарска и Књажевина Црна Гора. Митрополит Сава Косановић је изабран и потврђен на мјесто Сарајевског митрополита по непосредном одобрењу цара Фрање Јосифа (Сава еп Шумадијски 1996, 431-433). Оснивање Светог синода Православне Цркве у Црној Гори је исто тако један необорив доказ „покровитељског“ односа свјетовне власти према Православној цркви онога времена (*Живойойис или усйомене из живойа мийројолийа Мийрофана Бана* 1991, 297-298.).¹ Свештени синод са оберпрокурором као управљачким тијелом је по својој структури и ингеренцијама стран самом православном поимању достојанства црквеног предстојатеља. Из тога би се могли извлачити и закључци који оспоравају православност таквог начина вођења Цркве као Богоспасаване заједнице. Тако организован Свештени синод донекле је онемогућавао грађење партнерских односа између свјетовне власти и Цркве. Систем је, истина, функционисао готово два вијека и дао је одређене резултате, али су захтјеви времена и предањског

¹ Свјетовне власти Књажевине Србије или Црне Горе као ни Аустро-Угарске никако се нису жељеле да одрекну свог посебног односа према Цркви у својим државним границама. Примјера ради треба навести ситуацију да је први митрополит Србин, послје укидања Пећке патријаршије, Сава Косановић свечану заклетву је положио 21. марта 1881. године пред царем у Бечу, а хиритонисан је у Сарајеву 29. марта исте године. Ову повластицу као и низ других Бечки двор је за себе обезбиједио потписивањем конкордата са Цариградском патријаршијом 1880. године. Околности око оснивања Светог синода Православне Цркве у Књажевини Црној Гори, а о којима свједочи митрополит Цетињски Митрофан Бан, дају нам за право да тврдимо да је Црква и у ово вријеме била под константним „надзором“ свјетовних власти.

доживљаја Цркве били такви да је било неопходно много раније подузети одлучне потезе ка спровођењу промјена. Проблем који се испољавао са Свештеним синодом и оберпрокурором, поред осталог, огледао се у чињеници да су противници, али и они који су били истински вјерници заинтересовани за добробит Цркве, исту ту Цркву, у већој или мањој мјери, доживљавали као још једну државну институцију. По аутоматизму Цркву је такво виђење доводило у позицију противника различитим политичким покретима заинтересованим за промјену друштвеног система. Атеистичке организације у Русији су овај момент снажно истицале у својим јавним прокламацијама и јавним трибинама. Идеје које су се произносиле на овим трибинама налазиле су плодно тле међу радницима или студентима, одакле се и вуку контакти и остварене везе између совјетских бљшевика и комунистичких активиста у Краљевини Југославији после Првог свјетског рата. Доста Срба или припадника других народности са ових простора је завршило одрђене школе у Руској империји гдје су се упознали са програмима различитих социјалистичких, комунистичких или других анархистичких организација. Атеистичке организације предвођене комунистима у Руској Православној Цркви нису видјели само класног непријатеља, него су у њој гледали организацију која испољава суштинско неслагање са њиховим основним начелима. Због тога су се они касније тако безобзирно обрушили на Цркву Христову у Русији (СССР) али и у другим земљама у којима је после Другог свјетског рата комунизам постао модел организовања државне власти. Црквени посленици, а самим тим и Црква, из позиције у којој је са одређеним политичким групацијама у раној фази њиховог организовања и оснивања почетком XX вијека имала подударна виђења неких основних моралних, социјалних и друштвених норми, због промјене њихове оријентације и политичких циљева, дошла је у позицију отвореног сукоба. Истине ради, треба истаћи да виђење положаја човјека, циља његовог постојања, односа према Богу, ближњему, његовој околини, у владајућем државном систему, самој Цркви није остављало много простора за компромис. Разлике о овим питањима између марксистичких и атеистичких организација и Цркве у Русији представљале су непремостиви јаз који је прерастао у отворено испољено непријатељство. Ове разлике које су, евидентно, постојале у Русији пред Први свјетски рат се не би могле у потпуности препознати у српским околностима. Међутим, матрица која је послужила совјетским комунистима да Руску Цркву изолују из ширег друштвеног контекста, послужила је и комунистима у СФРЈ. У руским приликама супротности су биле очигледне и у дијаметрално опречном виђењу вођења дијалога и грађења односа између комунистичких организација и Цркве. Представници Цркве и већина православних вјерника није имала изражену жељу да рјешење нагоминалних питања тражи у насиљу било које врсте. Намјерно истичем појам вјерника за разлику оних који су то били само на основу пописивачке политике царске Русије, која и није дозвољавала другачију могућност. Комунистички прваци са Лењином на челу су, управо, у овој чињеници, поред низа других, видјели прилику да радикално измијене положај Православља. Познато нам је да су

то, нажалост, и успјели у Русији послије изведене Октобарске револуције (Петровић 2014, 71-81). Православље је својим заузимањем за ненасилно остваривање хуманијих односа у Русији требало да се избори са добро припремљеним и одлучним противницима какви су били бољшевици. Краткорочно Црква је претрпјела страдања огромних и често неисказивих размјера, али дугорочно она је из овог сукоба изашла као побједник јер је преживјела систем који се темељио на комунистичкој идеологији као и гоњење које је тај систем подузео против Цркве Христове. Настојање Цркве да колико-толико утиче на јавно мњење царске Русије, путем интензивније издавачке дјелатности, као и контаката који су остваривани са вјерницима првенствено преко монаштва и знаменитијих монашких центара по држави, показали су се недовољним да предуприједи и осујете катастрофу која је наилазила. Монашки центри у Русији су привлачили велику множину народа и интелигенције, али је исто тако огромна већина популације, као и људи других вјероисповијести, остао изван дјелокруга познатих и доказаних духовника овог периода. Ту долазимо до једног својеврсног парадокса. Многи странци или образовани поданици империје су са одушевљењем долазили у многобројне духовне центре Руске Цркве тог времена. Значајно је поменути митрополита Београдског Михајила Јовановића, који је послије завршене Кијевске духовне академије по благослову једно вријеме боравио у чувеној Оптичкој пустињи (Слијепчевић 2002, 357). Иако је у Оптини боравио веома кратко, он је био њоме одушевљен; и многи клирици Српске Цркве који су у њу долазили послије њега дијелили су то одушевљење. Међутим, основни недостатак овако успостављеног односа огледао се у томе што црквени посленици нису довољно пажње и енергије усмјерили ка онима који нису узимали учешћа у црквеном животу и који су испољавали било какав вид протеста против саме Цркве. Не кажемо да тих корака није било, али се у историји показало да су они били недовољни да бар припреме вјернике на неповољни ток догађаја који је уследио послије Октобарске револуције. Пораст издавачке дјелатности није био довољан да се то оствари због тога што је она, по сили прилика, а не зато што се то хтјело, била усмјерена ипак на једну популацију која је и могла и хтјела да чита и православно разумије оно што је читала. Значајан број књига је тада долазио из Русије у Србију, прије свега. Аустријске власти су на све могуће начине покушавале да ограниче улазак књига са православном тематиком из Русије због бојазни да ће на тај начин православно поданици империје ступити у још тјешње везе са државом са којом је Бечки двор био у сталној затегнутости. Истовремено, неке теме су, са литерарног становишта, као и у многим државама тог времена, биле не толико забрањене колико су свјесно запостављане. Говорити о неком ширем или свеобухватнијем „искораку“ међу вјернике Руске Православне Цркве, а преко издавачке дјелатности и у ширу православну популацију, у овом периоду ипак није могуће. Разлог зашто нису подузети одлучнији потези били су вишеструки. Убјеђење, подстицано и од државног апарата, да је бројност и традиционална опредјељеност већинске популације православних вјерника у Русији залог опстанка постојећег друштвеног

система, показало се неоснованим. И Црква и држава су овдје, изгледа, имали погрешно просуђивање о тежини ситуације и околностима у којима су се налазиле. Одсуство реалних процјена на основу којих је требало повући благовремене потезе посредно нас води до питања у којој је мјери пожељно ослањање Цркве на државу и њене организације. Исто тако форма одвојености Цркве од државе коју су прокламовали комунисти касније, али и други секуларни покрети и друштвени системи у XX вијеку, није представљала сретно рјешење (Петровић 2014, 74-75).

Православље, као и Помјесне православне цркве које су окупљале српски народ, у Аустро-Угарској и Отоманској империји (државама које је оно, заједно са царском Русијом, временски преживјело и надживјело), суочавало се са сталном пријетњом физичког нестанка. Први свјетски рат је само још више појачао ту одсудну борбу православних Срба са крајње непријатељским окружењем. Поред тога, непрестане борбе националних покрета за ослобођењем уско су биле повезане са заштитом вјерских опредјељења народа из којих су потицали. Другим ријечима, управо је православље било посљедња препрека асимилаторским политикама које су вођене у овим двјема империјама. Наравно, то се односило само на народе који су у свом националном идентитету истицали православну вјерску оријентацију. Због тога су државне власти и настојале да, разним законским рјешењима, као што је то био случај у Аустро-Угарској двије године пред почетак Првог свјетског рата, Србима грубо оспоре националну самобитност, а која је произлазила из њиховог православног сензибилитета и опредељења. Наиме, кулминација политике укидања претходно стечених или очуваних права православних поданика монархије десила се издавањем једног правног акта, додуше у форми уредбе, од стране цара Фрања Јосифа I, 11. јуна 1912. године. Тада је *de facto* укинута српска народно-црквена аутономија преко наредбе о стављању ван снаге свих раније потврђених уредби о устројству и раду народно-црквених сабора, народно-црквених саборских тијела, народно-црквених имања, итд (Раденић 2000, 548). Претходни покушаји да, наоко, суптилнијим методама, преко унијатског дјеловања и подухвата, колико-толико утиче на јединство православних вјерника без обзира на њихову националну припадност, реално нису дали очекиване резултате. Опредјељење државе да односе са православнима уреди фаворизовањем уније доприносило је још изражајније испољаваном подозрењу и отпору већинског дијела православне заједнице у Аустро-Угарској. Отоманска империја, као изразито муслиманска држава по саставу владајуће елите и организације државних структура, имала је у неку руку другачији приступ. Власти Отоманске империје су настојале да православне хришћане и њихове црквене организације, било да се ради о патријаршијама, манастирима или парохијалним храмовима и школама, толико економски изнуре како би њихов даљни опстанак реално био доведен у питање. Висина новчаних средстава које је само Пећки патријарх Калиник I уплаћивао пореским службеницима империје је свакако импресивна. Истовремено, то су биле само обавезе патријархове према порти, а ту треба додати и оба-

везе сваког епископа, свештеника, манастира или парохијске цркве (Шулетић 2013, 7-23.). Постојање православних или других хришћанских организација на територији Отоманске империје било је условљено наметнутим системом готово непрекидног доказивања и потврђивања временски ограниченог права на постојање и одржавање минимума вјерских особености и обичаја. То је било повезано са сталним издвајањем огромних материјалних средстава, чиме је значајно урушаван просвјетни или културни развој православних вјерника под јурисдикцијом различитих Помјесних цркава. Међутим, иако је стање православних хришћана у оквирима Отоманске империје било веома тешко, управо на основу различитих свједочанстава из историје, долазимо до својеврсног *парадокса православаља*, уколико се усудимо да употријебимо овај израз. Парадокс се огледао у чињеници изналажења несвакидашњих рјешења којима је Црква одговарала на непријатељско дјеловање државних органа и већинске популације становништва друге вјероисповјести. Православни, а тако и Срби у оквирима империје, изналазили су несвакидашње начине опстанка и заштите минимума вјерских особености које су произлазиле из самог хришћанског предања, менталитета и народног искуства. То ни у ком случају није било лако јер је за остваривање и тог минимума било потребно издвојити огромна материјална средства која су, треба нагласити, често проналажена и добијана у Русији. Царска Русија је својевремено као израз подршке православнима у Отоманској империји, али и у Аустро-Угарској монархији издвајала значајна материјална средства. Она су представљала спасоносни приход за многе манастире, епархије или саму патријаршију на основу којег су могли да измире велике наметнуте издатке према Порти. Истовремено православна јерархија, свештенство и монаштво се није ослањало само на очекивану руску помоћ јер она ипак није била довољна. Због тога су се православни морали довијати да адекватно одговоре изазову времена и проблемима који су се појављивали. Понеки бројнији манастири Свете Горе су приказивали мањи број монаха у својој заједници како би умањили обавезну уплату пореза на сваког члана домаћинства. Онога момента када је економски притисак Отоманске империје према хришћанима и њиховим црквеним институцијама попустио, поготово последице издавања „Хати Хумајума“, фермана од 18. фебруара 1856. године, којим се бар формално изједначавају права хришћана са муслиманима, отпочео је период појачане изградње православних храмова, отварања богословских школа, итд. Међутим, то је за посљедицу имало другу чињеницу. Русија је истиснута са положаја ексклузивног заштитника хришћана у Турској јер је турски султан издао ферман којим се номинално изједначавају права хришћана са правима муслиманима пред државом (Јовановић 2006, 21). Таквим развојем ситуације свој утицај на исток и саму Турску оствариле су и учврстиле силе побједнице Кримског рата.

Послије издавања овог фермана било је омогућено отварање чувене богословске школе на острву Халци. (Треба истаћи да та богословска школа сада није у функцији пошто су власти секуларне Турске забраниле њен рад, што је у сагласности са званичним ставовима модерне турске државе према Цариградској

патријаршији.) Заокрет отоманске политике према православнима, или свим другим хришћанима који су живјели на територији великог царства, није био плод неке еволуције друштвене свијести о религијској равноправности. Ове промјене су настајале из пријекне потребе отоманских власти да зауставе распадање државе и спријече све извјесније интервенције страних сила у периоду када то централна власт више није могла самостално урадити (Murgescu 2007, 38). Православна Црква и њене институције су из позиције економске и институционалне потлачености прешле у позицију којом им се признају основна цивилизацијска права на постојање, несметано дјеловање, економску самосталност, дотације државе, итд. Очекивања да ће се тим правним актом промијенити свијест већинског управљачког апарата империје, као и однос већинског муслиманског становништва према хришћанима, показала су се, нажалост, неоправданим. Полет, који се осјетио у градњи храмова, школа или других институција и зграда са православним предзнаком, није био плод предусретљивости и благонаклоности власти. Прије свега се ту радило о снажно испољеној жељи православних да свој национални и вјерски идентитет испоље и потврде кроз спољне манифестације вјерске припадности, каква је, поред низа осталих, градитељска дјелатност. Можда најбоље примјере те дјелатности и прегалаштва српског народа можемо видјети у изградњи Саборне цркве у Сарајеву али и у другим мјестима Босне и Херцеговине. Грађена је од 1859-1874 године (Саборна црква у Сарајеву //sh.wikipedia.org /wiki/Saborna_crkva_u_Sarajevu). Са духовне, националне, културолошке или било које друге тачке гледишта, правно попуштање стега према православнима, бар на Балкану, давало је реалнију могућност изградњи чвршћег осјећања националног идентитета православних хришћана и њиховог активнијег отпора наметнутим визијама и пројекцијама националног и вјерског идентитета. Покушаји наметања тумачења и одређења националног идентитета уз константне насртаје на вјерско опредељење православних народа у Аустро-Угарској и Отоманској империји нису прекинути до самог краја постојања ових држава. Ту имамо примјер Калајеве управе Босном у оквиру Аустро-Угарске, која се најочигледније експонирала у покушају стварања нових нација на простору насељеним православним српским живљем. Ограничавање слободе штампе и неометаног штампања богослужбених и богословских књига био је један од видова притисака. Познат је случај првог Србина митрополита Сарајевског Сава Косановића који је морао одступити са своје катедре због несвакидашњих притисака бечких власти (Сава Косановић [https://sr.wikipedia.org/sr/Сава_Косановић_\(митрополит\)](https://sr.wikipedia.org/sr/Сава_Косановић_(митрополит))). Поред тога православним хришћанима, а посебно Србима, поготово у Аустро-Угарској монархији, оспоравано је право да богослужбене књиге купују и добијају из Русије због бојазни од могућег јачања утицаја Русије међу православним становништвом империје. Исто тако треба нагласити да су везе српске јерахије и самим тиме народа у Босни и Херцеговини са архиепископијом Београдском биле веома снажне без обзира што су аустроугарске власти на све могуће начине покушавале да ту повезаност оспоре и осујете. Због тога

и не треба да чуди начин на који је дошло до уједињења. Поменућемо само чињеницу да су се архијереји босанско-херцеговачких епархија 1/14. децембра 1918. са митрополитом Евгенијем (Летицом) сагласили да се прво уједине са Београдском митрополијом, а онда да у таквој црквеној организацији уђу у састав обновљене Патријаршије (Средојевић 2013, 424).

Уплитање западноевропских сила у међудржавне односе ове три горе поменуте империје није доносио неко кавалитативно побољшање ситуације у којој су се налазили православни Срби. Више се може говорити о повећању насиља и стварања нових жаришта проблема до самог почетка Првог свјетског рата. Предах који је наступио оснивањем јединствене Српске Православне Цркве у великој мјери је омогућио снажну припрему народа и свештенства на догађаје који су се по инерцији преламали преко интереса и самог српског народа и његове Цркве. Поготово се то односи на догађаје који су услиједили побједом большевика у Русији и успостављањем комунистичке власти у ФНРЈ послје Другог свјетског рата.

Библиографија

- Jovanović, J. (2006). *Ilustrovana istorija sveta*, Mladinska knjiga, Beograd.
- Косановић Сава (митрополит). [https://sr.wikipedia.org/sr/Сава_Косановић_\(митрополит\)](https://sr.wikipedia.org/sr/Сава_Косановић_(митрополит)). Приступљено 4. Августа 2015.
- Murgescu, M. L. (2007). *Nastava suvremene povijesti jugoistočne Europe. Dodatni nastavni material. II. čitanka, Nacije i države u jugoistočnoj Europi*, Zagreb.
- Петровић, Д. (2014). *Успанове манастіра у истіоріји Рускої народа*, Фоча.
- Раденић, А. (2000). *Борба за йолиїичка йрава у Јужној Уїарској*, Историја српског народа. Књига шеста. Београд, 546-547.
- Саборна црква у Сарајеву // sh.wikipedia.org/wiki/Saborna_crkva_u_Sarajevu. Приступљено 12. X 2015.
- Сава еп Шумадијски (1996). *Срїски јерарси од девейїї до двадесейїї века*.
- Слијепчевић, Ђ. (2002). *Истїоріја СПЦ*, књига II. Београд.
- Средојевић, А. (2013). *Паїїријарх срїски Димийїрије Павловић (1920-1930)*. Универзитет у Београду. Философски факултет. Докторска дисертација. Рукопис. Београд.
- Живойїїис или усїомене из живойїа мийїроїолиїа Мийїрофана Бана* (1991). Обод, Цетиње, 297-298.
- Шулетић, Н. (2013). *Пореске обавезе „Пећке йаїїријаршије“ у време йаїїријарха Калиника I (1691-1710)*. Зборник Матице Српске за Историју. 88. 7-23.

The status of the Serbian Church from the 19th century to the First World War

Summary. The reforms that broke out all over the world and changed traditional social relations during the 19th century have also marked the beginning of the 20th century. The circumstances have changed radically. Besides many other factors, this was also the reason for reassessing the status of Serbian Orthodox Church in the political systems prior to First World War. This resulted, on one hand, in more tense national or religious tendencies to change circumstances in social and political structures in which Serbs lived. On the other hand, there was a growing tendency to actualize the accomplished results of the struggle for more humane and more just society. These results have also affected the status of Orthodox Christianity in new European states, formed after the end of the First World War. This was an important issue for the working class of the Soviet Union and Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes.

Keywords: Orthodoxy, Serbian Church, First World War, Russia, Austro-Hungarian Empire, Ottoman Empire.